

Интелектуални предизвикателства пред сигурността през XXI век

Д.Варзоновцев

През учебната 2010/2011 година в рамките на семинара „Езици на сигурността” беше направено едно изследване, по-точно практическо упражнение. На студентите, участващи в семинара беше предложено да направят нещо като речник на сигурността. Те трябваше да подберат подходящи според тях думи, смислово обвързани с категориите – опасно, безопасно, рисково и неопределено(несигурно). Колкото и да беше камерно и „непредставително” това изследване, то разкри доста съществени тенденции, определящи възприятие на сигурното и , респективно, несигурното от съвременните български младежи.

Опасни според студентите са войната, оръжията, различните форми на насилие, както и престъпността в най-широк спектър. Към тази група очевидно опасни неща много от участниците в семинара отнесоха ...политиката и политиците, лошата или неадекватна външна и вътрешна политика. Опасни се оказаха и спортните занимания, срещи и съревнования. При това ако може да се каже, и от двете страни – и от страна на спортистите, и от страната на зрителите, феновете. Тук първо място зае футболът, но не бяха забравени и екстремните спортове, парашутизмът, дори и карането на ски и кънки. Дискотеките и местата за масовите развлечения и концерти.

В кръга на опасното влезе и битът – от кухненския нож до неправилната употреба на лекарства или вредни за човека вещества, невнимателното отношение към децата и неправилното, нездравословното хранене. Голяма група студенти посочиха отровните вещества, алкохола, наркотиците, тютюнопушенето. Отбелязаха също така болестите изобщо и конкретно раковите заболявания и СПИН. Интересна тематична зона се оформи около различните психически състояния на хората като стрес, умора, несдържано афективно поведение и действия. Опасна е и междуличностната среда – споровете и сблъсъците между близките и съседите .Дори и ..просто човека. Отбелязаха се и широк кръг явления и събития от природен и индустриален характер – земетресения, урагани, наводнения, градушка и аварии. Опасни са градският транспорт, автомобилите, лошата инфраструктура и невнимателните шофьори. Както и безстопанствените и дивите животни.

Опасните неща в голяма степен се оказват и рискови. По-детайлно са разкрити нещата, свързани със съвременната индустриална и градска среда. Тук виждаме

ресторантите и заведенията, стадионите и дискотеките, но се добяха подлезите, влаковете и самолетите. Засилено е и вниманието към личностните и междуличностните състояния и ситуации, в които рискът се свързва с неконтролируемостта, емоционалността, несдържаността и нетолерантността между хората. Акцент се постави и върху храната като силен рисков фактор поради некачественост или развяляне.

Тук е важно да се подчертае същественото преакцентирание по отношение на несигурните неща. За разлика от повечето посочвани като опасни и рискови неща, които са далече, несигурните неща са включени във всекидневието, плътно ни обкръжават и са свързани с нашето собствено неадекватно поведение и неспособност да бъдат контролирани дори и най-баналните неща, които точно поради това стават и опасни, и рискови. Несигурно е посоченото от няколко студенти бъдеще – то е несигурно, защото е непредвидимо и престава да бъде обикновено продължение на днешното време.

Така съвсем логично се оказва парадоксалното включване в кръга на безопасното на повечето от споменати като опасни и рискови неща - банални предмети от бита, храни, любими занятия, настроения. Причината за това е, че безопасните неща са такива, защото носят определени ЦЕННОСТИ. Именно ценностите съществено разграничават опасното от безопасното. Сигурността и надеждността на нещата е свързана с тяхната ценностна корелация с традициите и нормите на семейния, роднинския и приятелския кръг на общуване. Това са именно любовта, приятелството, доверието, радостта и здравето. Безопасните неща са такива не само защото са под контрол, а защото са подплатени с ценностите. Тяхната подконтролност е резултат от тяхната ценностната БЕЗПРОБЛЕМНОСТ. Както опасните, така и рисковите, а особено несигурните неща са такива, защото поради една или друга причина губят своята ценностна основателност, партикуляризират се, изпадат от безпроблемната зона на ценностите и доверието. А такива те стават защото ...са безкрайно много и могат да бъдат ползвани, да функционират по много и различни, несвързани един с други начини.

Самантиката на студентските речници подсказва определена конструкция на света, в който опасното, рискувото и несигурното се отделят и се разграничават от безопасното, сигурното и надеждното от два основни фактора – обективен и субективен. Войните, престъпността, тероризмът, оръжията, различни лекарства и други синтезирани проевеждани от модерната индустрия вещества, и самата модерна

инфраструктура на всекидневния живот са опасни сами по себе си. Така да се каже – по дефиниция. Там нищо не може да бъде направено, освен ако правителствата не променят своята политика. Коего, обаче, пак поради обективната природа на съвременната политика е невъзможно ...по дефиниция властта е тотално насилие и принуда.

Другояче обстоят нещата в сфера на субективните възможности. Тук условието е съзнателно придържане към традицията, нормите и ценностите, които определят правилното поведение. А това е гарант за сигурността. Именно отклонението от правилното е в основата на несигурността и рисковостта, превръща баналните всекидневни неща и ситуации в опасни и несигурни.

Точно тази конфигурацията на отношения между сигурното и несигурното в живота, показана от младите, според мен характерна днес и за много по-опитни и зрели хора.

Естествено не мога да твърдя това безусловно. Но в много дискусии и изследвания, в които съм вземал участие като лайтмотив се проследява убедеността на хората, че ако не всичко, то почти всичко се случва като резултат от следването на общоприетите ценности.

Бих обърнал внимание на мнението на един от участниците в семинара – днес просто няма безопасни неща.

Тук виждам негативното потвърждение на водещата доминираща ценностна ориентация. Нещата са дадени каквито са – не е важно дали са природни или произведени от хората и цивилизацията, а нашето поведение зависи и се определя както от тях, така и от опита на миналите поколения, от ценностите и нормите на поведение, споделени и приети в непосредствената ни среда и всекидневието. Но това общо убеждение съвсем не е безспорно и само по себе си е парадоксално защото вместо да бъде реален фактор на сигурността, подкопава я със съмнения и тревоги и като следствие с неадекватно психическо и социално поведение – афекти, стрес, отклонение от приетите норми. От една страна нещата „добри или лоши“ са такива, каквито са и нищо не може да промени това заварено положение. А от друга страна дори и съвсем сигурните и близки неща вече не се контролират, оказват се непредвидими в своето развитие към бъдещето.

Така и сигурността, и несигурността се оказват еднакво неконтролируеми. Едното защото е такова каквото е - т.е. по принцип неконтролируемо от субекта, а другото, защото нещо се случва със самия субект. Войните и атомните оръжия се

посочват от толкова много младежи ...с известна степен на сигурност, защото са далеч. Но най-простите и дори забавните неща крият несигурност, защото ние самите не можем да контролираме техните безопасни граници и правила за употреба, сами ги нарушаваме.

Един съвсем банален експеримент с „речниците на сигурността” разкрива и основното интелектуално предизвикателство не само пред младите българи, но и пред всички хора в глобалния свят. Всичко е и сигурно, и несигурно. И все по-малко са естествените, безпроблемни начини границата между едното и другото да бъде фиксирана точно и ясно, за да могат да бъдат контролирани вътрешните подбуди и стремежи, да им бъде наложена съвършено обективна и безспорна норма и правила, нарушаването на които автоматично ще води до наказание и изхвърляне на престъпилия нормата извън сигурния социален свят.

Речниците съвсем не случайно отнасят към опасните, а значи и престъпни действия и състояния съвсем „нормални” такива, но по някакъв начин „напуснали” границата на сигурността – спортът, зрелищата, бита и храненето.

* * *

Темите и напреженията, фиксирани в нашето „микро” изследване нагледно илюстрира проблемите, поставени преди повече от преди 20 години от известния германски социален мислител и изследовател Улрих Бек, който определя днешния глобален свят като рисков. Както виждаме в семантиката и динамиката на думите, свързани с различни аспекти на сигурното и несигурното, и днешното българско общество е рисковно независимо от степента на развитието му.

Проблемът, обаче, не се свежда до констатациите на този факт. По-интересна и съществена, според мен, е една интенция в анализа на Бек. Несигурността и рисковостта на глобалния свят е обективен резултат не само от настъпилите през последните десетилетия радикални промени. Отговорност за това носи и науката, която най-много съдейства именно за модернизацията и прогреса на човешките творчески сили и по този начин „облагодетелства” човечеството.

Модернизацията действително социализира, обобществява природата, променя я и я поставя в услуга на човека, въпреки че ,както каза още Хегел, самият човек като природно същество е подчинен на природната необходимост. „Обратната страна на обобществената природа, подчертава У.Бек е обобществяването на разрушаване на

природата, неговото превръщане в социалните, икономически и политически системи от заплахи на високоиндустриализираното световно съобщество”(7,с.35) В това отношение науката е отговорна точно за тази обратна страна на индустриализацията и рационализация на света. И главно защото съвременните рискове съществено и радикално се различават от традиционните такива. Това различие се дължи на съществено различие и в съдържанието на днешната модернизация по отношение на класическата такава от XVIII и XIX векове.

Тук и понататък ще си позволя по-пространно да цитирам изследването на Бек. Въпреки, че е направено още през 80-те години на миналия век, то остава евристично и актуално до ден днешен.

„Централната идея на изследването, пише У.Бек , най-лесно може да бъде обяснена чрез историческа аналогия: Както през XX столетие модернизацията е довела до разпад закостенялото в съсловни основи аграрно общество, така днес то размива контурите на индустриалното общество, а последователното разгръщане на модерна поражда новите обществени конфигурации. Границите на тази аналогия посочват особеностите на перспективата. През XIX столетие модернизацията се осъществявала на фона на нейната противоположност: традиционно наследения свят и природата, която трябвало да бъде покорена. Днес, на границата между XX и XXI столетия, модернизацията е погълнала тази своя противоположност, унищожила я е и се зае да унищожава самата себе си в своите индустриално-обществени предпоставки и функционални принципи”(7,с.15)

Според Бек, ако през XIX столетие губят своята привлекателност съсловните привилегии и религиозните представи за света, то на границата на XXI век губят своето значение научно-техническото разбиране на класическото индустриално общество, начинът на живот и формите на труда в семейството и професия, обзациите на поведението на мъжа и жената. Особено важно за разбирането на рисковете в днешния глобален свят е констатирането на качествените различия между класическата (или първата-Бек, Лаш, Гиденс) и втората, рефлексивната модернизация. Последната радикално променя самите основи на класическото индустриално общество и „размива днес тази координатна система, в рамките на която ние сме свикнали да осмисляме модерна в категории на индустриалното общество”(7,с.14).

Тук се разкрива една важна , но не единствена характеристика на втората модернизация, която се състои в особеностите на възприемане на света, по-точно границите на това възприятие, които се размиват и по тази причина водят с

необходимост до производството на рисковете, непознато в нито една от предходните епохи.

Докато в предишната модернизация ефектите ѝ са били видими и сетивно възприемаеми блага и технически постижения, вторичната модернизация произвежда такива ефекти, които не са видими и не могат да бъдат визирани сетивно, непосредствено. „Светът на видимата нужда или видимото изобилие се изтласква на заден план от потискащото превъзходство на риска”(7, с.30)

Тук е мястото да спомена фундаменталното изследване на М.Фуко „Надзор и наказания. Раждането на затвора”, което започва от два примера, нагледно илюстриращи тази констатация на У.Бек.

В късното феодално общество наказанието е имало видими публични форми и е било наблюдавано на площада от стеклото се мнозинство на гражданите, селяните и аристокрацията. В новото индустриално общество наказанието се скрива от публиката, става невидимо, скрито зад система от „органи” на реда, действащи според абстрактния закон и наложената от него формална дисциплина.(6,с. 5-18)

Това качество на трансформацията на видимото в невидимото е и основния фактор не само за производство на рискове, но и за цялостния културно-исторически поврат, предизвикан и задвижен от мощните вълни и на първата, и на втората модернизация, нямащи аналогия в предходните социални условия. В тази връзка рефлексивната модернизация характеризира не само победата на модернизацията в глобални условия, но и нейния „световно-исторически” характер по начало, нейната радикална същност, разкрита още от Маркс в анализа му на машинната индустрия. „Съвременната промишленост никога не разглежда и не третира заварената форма на даден производствен процес като окончателна, пише той в първия том на „Капитала”. Затова нейната техническа основа е революционна, докато тази на всички по-раншни начини на производство е била по същество консервативна. С помощта на машините, на химическите процеси и на други методи тя постоянно извършва преврати в техническата основа на производството, а заедно с това и във функциите на работниците и в обществените комбинации на трудовия процес. С това тя също така постоянно революционизира разделението на труда вътре в обществото и непрекъснато прехвърля маса капитал и маса работници от един отрасъл на производството в друг. Така че природата на едрата промишленост обуславя смяната на труда, преливането на функциите, всеотрядната подвижност на работника.” (5,с.306).

Днес тази констатация се потвърждава от неотклонното движение на модернизацията за промяната на самата нея. Според Бек днес модернизацията се самоосмисля и се превръща в собствената си тема и проблем.

Модерният свят успя да разруши собствената си предметна структура като направи подвижни и преливащи се една в друга всички форми на социалния живот, не остави нещо, което би могло да бъде окачествено като „крайно положение или продукт” Съвсем като според Гете настъпи момент, когато нищо не може да бъде спряно, дори и да има свършена форма и съдържание. В същия момент, когато се постига поредния ефект, той остава надминат от последиците, взривява се от техния интензитет и неконтролируемост. Би могло да се каже, че наблюдаваме все същата непрекъсната смяна на състояния и форми, за която писа и Маркс. Само че, „наблюдението” днес става невъзможно и точно това поставя науката, изразяваща прогреса в най-свършена и формално, абстрактно точна форма пред принципно нови проблеми и предизвикателства.

Днешните рискове и опасности – както показва и представеното в началото микро-изследване на езика на риска и сигурността – за разлика от предходните „не се подават на възприятие и се коренят в химико-физически формули(например съдържание на отровите в храните и радиацията във въздуха)” (7,с.36) Точно тук се откроява и разрывът между научната и социалната рационалности. Между логиката на абстрактния апарат на научното описание и обяснение и опита за преживяване на света от обикновените хора в тяхното всекидневие.

Научното обяснение по никакъв начин не се пресича с личностния опит на всекидневието. Но науката въпреки това претендира не само да описва и да обяснява скритите закономерности на тотално обизкуствената среда, но и да насочва поведението на хората „продуктивно” и в обективно обоснованата перспектива.

У.Бек подчертава:”Рисковете, възникващи на най-високата степен в радвитието на производителните сили – а аз имам предвид преди всичко напълно недостъпната за възприятие със сетивата радиоактивност, но също така вредните и отровните вещества във въздуха, водата, хранителните продукти и свързаните с това краткотрайни и дълговременни последици за растенията, животните и човека – тези рискове съществено се различават от богатствата. Те освобождават системно обусловените, често необратимите разрушителни сили, но остават като правило невидими и се основават само върху каузалните интерпретации, т.е. се проявяват само в знанието за тях (научни или антинаучни)”(7,с.50)

Това е важна опосредяваща роля на знанието – а това днес вече не е само научното, но и разпространяваното от масмедията и в световната мрежа „масово“ знание. Този предпоставен не от непосредствения опит и практики риск, предполага по изрази на Бек нормативния хоризонт на изгубената увереност, че нещата остават все същите, каквито са били и за предходните поколения, хоризонтът на нарушеното, ако не и направо взривеното доверие (3, с.76-80)

Втората модерност нарушава монопола на науката. Тя не може да възстанови доверието в опита и действителността поради съмнителността на абстракциите за всекидневното съзнание, неспособността му да следва експертните мнения и оценки. Констатациите на риска се основават върху математическите възможности на научния апарат и обществените интереси само там, където те свързани с наличието на подходящите технически средства, които са получили пълната независимост от индивидуалните или общностните интуиции и ритуалната сигурност на традиционните „средства за труд“. И поради това се приемат ...на доверие (М.Вебер). Днешната криза на научната легитимност (Лиотар) е свързана и се произвежда именно поради разпада на доверието, което има обикновения човек към все новите и нови предмети и услуги, произвеждани не за да задоволят неговите конкретни нужди, а за да му бъдат натрапени независимо дали той има нужда от такива, дали изобщо разбира какво става в неговия социален свят.

Има и още едно условия за нарушаване на монопола на науката, на рационалността от формално-математически тип. Точно поради все по-решаващата независимост на техническото развитие от опита не само на „обикновените“ хора, но и на елита, науката за да докаже своето право да обяснява и да интерпретира рисковете излиза от своите собствени граници и се „сьюзвява“ (Бек, Чомски) с икономиката, политиката, етиката и ...религията. Това излизане на науката извън легитимните си граници е обусловена и предизвикана от размиването на „ясните и сетивно възприемаеми“ обективни различия и граници.

Ето защо икономическите или политически интереси се стремят да получат „експертна, строго научна“ обосновка. Но на свой ред експертите се ръководят в своята практика не от строго научни, а на политически, икономически и етически аргументи. „Научните изследвания на рисковете на индустриалното развитие се осланят в същата степен върху социалните очаквания и оценъчни хоризонти, в каквато социалната полемика и възприемане на рисковете на свой ред зависи от научните аргументи“-подчертава Бек (7,36). С особена острота това обстоятелство се открие в

дейността на т.н. рейтингови агенции, довела вече два пъти през последните три години (2009-2011) до глобални сътресения във финансовата сфера.

Точката в която се сливат двата типа рационалност се оказва не само прословутата политическа целесъобразност, но и ...бъдещето. Миналото губи своята нормативна сила, защото настоящето разрушава всичките очевидности на традиционния опит. Нещата, които се случват днес вече не следват „от само себе си“ предходния опит за боравенето с тях, но се ориентират към бъдещето, защото само реализираното такова би оправдало тяхната актуалност днес. Тук науката се оказва в още по-критична ситуация. Традиционната диагностика и прогнозиране в основата си е екстраполация на наличното в бъдещето. Днес обаче повечето процеси не повтарят инерция, а са свързани с ефектите, които могат да се проявят само в бъдещето. Както каза Г.П.Щедровицки преди доста години, съвременното общество има проектен характер и за него вече не толкова важно да отговаря на въпроси за истиността на нещата, колкото да осигурява реализуемост на проектите във времето.(2, с.186)

С други думи ефикасността и сигурността на съвременните дейности и инициативи не може да бъде измерена само по отношение на днешните данни и тенденции. Тя трябва да бъде измерена и по отношение на бъдещето, в което ще се реализира като съвършен продукт или проект.

Но точно в тази точка рискът остава проблематичен, той не може да бъде изчерпателно описан поради едно единствено, но решаващо обстоятелство. От днешното състояние могат да призтичат не едно, а много бъдещи състояния. Товарът на все повече различаващите се и затова все по-малко можещи да бъдат предвидени ефекти от днешните действия прави рискът не случаен, а необходим компонент на всяко едно налично състояние.

Тоава критично и несигурно състояние на нещата не оставя науката да бъде единствен и решаващ фактор на промените и прогреса. По-точно би могло да се каже, че класическата наука на първата модернизация трябва да отстъпи място за научни практики, адекватни и релевантни на втората, рефлексивна модернизация.

Тази необходимост беше осъзната не само от У.Бек, но и от повечето учени и мислители в последната третина на миналото столетие. Визираме го и в опита на социологията, която точно по това време започна да ревизира и да осъзнава като ограничени и неконструктивни, именно класическите, позитивистични основания и предпостави на научното изследване (4 с.80-86).

Според Бруно Латур социологията от времето на Конт и Тард не само следва обществените промени, но и ги провокира (1,с.13). И Бек, и Латур фиксират, обаче, един отказ на класическата наука да следва точно тази си цел.

Ще си позволя пространния цитат от Бруно Латур, който съвсем ясно разкрива различието между класическата наука за обществото и длъжната да продължи нейната нагласа да участва в обществената промяна нова социология на дееца-мрежа или, както той казва, между първия втория подход към социалната реалност.

„Докато при първия подход всяка дейност — право, наука, технология, религия, организации, политика, управление и т. н. - може да бъде отнесена до и обяснена чрез едни и същи социални агрегати, скрити зад всяка от изброените, то при втория подход към социологията зад тях не съществува нищо, при все че те биха могли да бъдат свързани по начин, който произвежда общество - или пък не произвежда такова. Това е решаващата изходна точка, разграничаваща двете версии. „Социалното“ вече не е сигурно и непроблематично свойство, а е движение, което може и да не успее да набележи контурите на някакво ново свързване и да преобрази някой добре оформен сбор. След като т. нар. „социално обяснение“ е направило много полезни услуги в един по-ранен период, продължава Латур, сега то се е превърнало в непродуктивен начин за прекъсване на движението на асоциациите, вместо да съдейства за неговото възобновяване.

Според втория подход, последователите на първия просто бъркат това, което трябва да бъде обяснено със самото обяснение. Според тях обществото или някой друг социален агрегат представляват изходната точка, а те всъщност са крайната. Смятат, че същността на социалното се състои от социални отношения, а в действителност асоциациите са изградени от отношения, които сами по себе си са несоциални. Те си представят социологията като ограничена до определена област, а всъщност социолозите би трябвало да се движат там, където се организират нови хетерогенни асоциации. По тяхно мнение социалното винаги вече е на разположение, но то не е вид „нещо“, което може да се види или да се постулира. То става видимо само чрез следите, които оставя (по време на тестване), когато някоя нова асоциация бива произведена от елементи, сами по себе си съвсем не-„социални“. Тези социолози настояват, че ние вече сме под контрола на някакво общество, когато политическото ни бъдеще зависи от решаването на задачата, какво всъщност обвързва всички ни в едно. Накратко, вторият подход предявява претенцията да възобнови работата по свързване и събиране, която внезапно е била прекъсната от страна на първия.”(1,с.13-14)

Така новата научна парадигма се стреми да разруши ограничеността на предпоставената истина, защото именно тази предпоставеност произвежда с нищо не можещ да бъде оправдан риск „на непредвидените ефекти”, от иначе напълно рационално обяснена и конструирана дейност.

Според Бек научното обяснение на риска, което не взема предвид неговия произход в съвсем рационални действия и проекти, само се превръща във фактор на риска.

Рискът вече не може да бъде измерван и оценяван като нежелан или „скрит страничен ефект”. Рискът конституира всяко действие, ориентирано към бъдещето и той не трябва да бъде измерван и оценяван с мащабите и мерките на наличното, а проектиран и конструиран от бъдещето към настоящето.

Производството, ориентирано към бъдещето, означава преди всичко отказ от стремежа между производството и потреблението да няма никакъв разрыв, т.е. потреблението автоматично да следва производството. Продуктите, услугите, произведени днес изобщо не са свързани по някакъв „естествен и причинно обусловен начин” с употребата си от реалния потребител. Това предположение изхожда от класическата версия на пространството и времето, където всичко налично се разполага на веднъж и завинаги фиксирано място и време. Днес се оказват едновременни миналото, настоящето и бъдещето защото ако за едните нещата са налични, за другите те са само възможни и за трети отдавна минали.

Иначе казано днешните проекти се реализират не само в собствено бъдеще, но в настоящето на тези, които ще ползват техните ефекти и ползи. Връзката между тези различни времена и места не е причинно-следствена, а проектно-конструктивна. Както казва Бек „или ние да сме активни днес за да предумотрително да отстраним или омекотим проблеми и кризи на утрешния или онзи ден, или „после ” просто няма да имаме такава възможност”(7, с.65).

Ако се върнем тук към малкото ни изследване, можем да видим в него не толкова потвърждение на по-горе изложените теоретически възгледи върху втората модерност, колкото израз на сблъсъка между двете модерности в съзнанието на младите хора. От една страна те посочват и преброяват именно видимите рискове някъде далеч „на друго място”, но от друга са смутени и тревожни точно поради невидимостта на реалните рискове, с които се сблъскват без да могат да ги определят визуално и сетивно във всекидневието.

Тук се диагностира една фундаментална характеристика на днешната българска реалност. Сблъсък да двете модернизации „на едно място и в едно и също време”. Докато първата модернизация визуализира неадекватността на предходния опит, втората разкрива неадекватността на самата първа модерност, нейната несигурност на фона на глобалните промени

Една от задачите на современната наука изобщо, а и на социологията особено, е да разкрива конкретните очертания на този сблъсък, но не за да бъдат описани и преподавани като налични и безспорни дадености, а като задачи за проектиране и разрешаване.

Литература:

1. Бруно Латур РЕАСЕМБЛИРАНЕ НА СОЦИАЛНОТО. Увод в социологията на деца-мрежа.

2. Георгий Щедровицкий Принципы и общая схема методологической организации системно-структурных исследований и разработок // Системные исследования: Методологические проблемы Ежегодник 1981. М., 1981.

3. Дмитрий Варзоновцев Феноменът „доверие” в контекста на глобалната промяна В: Философски алтернативи 4/2009

4. Дмитрий Варзоновцев „Другата класика” – парадигмалната идентичност на качествено социално изследване като проблем В: Философски алтернативи 1/2011

5. К. Маркс Капиталът, т.1 С., 1968

6. Мишель Фуко Надзирать и наказывать Рождение тюрмы “Ad marginem” ,1999

7. Ульрих Бек ОБЩЕСТВО РИСКА НА ПУТИ К ДРУГОМУ МОДЕРНУ

М., Прогресс-Традиция, 2000